

nosti. Zabýval se účelnou kooperací a koordinací výzkumných úkolů na úseku vědeckého ateismu v rámci všech československých pracovišť zpracovávajících tuto významnou tematiku.

T. Halečka podrobně hovořil o *výchově kádřů v oblasti vědeckého ateismu*; seznámil přítomné s dlouhodobě prováděným sociologickým výzkumem středoškoláků a vysokoškoláků a zdůraznil, že „nezvládneme-li v tomto směru mládež, nezvládneme ani společnost“. Zabýval se dále strukturou vědeckého ateismu a vyjádřil stanovisko, že sociologie ateismu a náboženství, stejně jako psychologie ateismu a náboženství, jsou ve vztahu k vědeckému ateismu pomocnými vědami, obdobně jako například matematika k různým společenským či přírodním vědám.

F. Cínoldr přednesl velmi zasvěcený příspěvek týkající se *Patikánu a jeho vlivu v různých oblastech světa*. Zdůraznil nezbytnost analýzy nových rysů katolicismu, vlivu náboženství a církve na různé skupiny obyvatelstva, zejména na mládež, a s tím související nutnost vyšší účinnosti vědeckoateistické výchovy.

Aktuální a nový pohled na *zkoumání úlohy církve*, zejména církve římskokatolické, ukázal ve svém referátu *J. Karola*.

Účelně v něm propojil otázky společenské funkce a prognostiky vědeckého ateismu s principem historismu.

Diskusní příspěvek *K. Hlavoně* se zabýval výsledky dílčího úkolu *Filozoficko-teologická apologetika náboženství* na úseku etického zkoumání náboženské morálky a etického obhajování náboženství. Ukázal roli morálky ve struktuře náboženského vědomí; poukázal na krizi křesťanské morálky a dotkl se i některých etických argumentů ve prospěch náboženství, zejména názorů západoněmecké teoložky D. Sölleové.

F. Křenek v návaznosti na úvodní referát informoval o postupu pracovníků sociologického oddělení ÚVA ČSAV v Brně při rozpracování teoreticko-metodologických východisek sociologických výzkumů religiozity a areligiozity; zejména poukázal na význam sociologické teorie a metodologie sekularizace, typologie a sociologického pojetí osobnosti.

Zajímavý příspěvek *I. Hodovského* seznámil přítomné s orientací novodobých revizionistů a teologů na myšlenky „zralého“ Marxe a zdůvodnil nezbytnost studia klasiků marxismu-leninismu pro vědecké zkoumání v oblasti ateismu a kritiky všech nemarxistických směrů.

Mezi dalšími diskutujícími, kteří obohatili celé jednání kolokvia a přispěli významnou měrou k řešení předložené tematiky, byli A. Sekot, E. Karaba, M. Procházka, B. Kvasnička, S. Hubík, M. Župka a J. Gabriel.

Brněnské kolokvium přispělo k dalšímu upřesnění základních trendů vývoje vědeckého ateismu v Československu, a tím i základních úkolů výzkumné práce v oblasti vědeckoateistické výchovy. Zdůraznilo místo a význam sociologie ateismu a náboženství, psychologie ateismu a náboženství, pedagogiky a principů marxistického historismu v celé oblasti ateistické teorie, výchovy i výzkumů. Jak na závěr jednání poznamenal J. Loukotka, práce na úseku vědeckoateistické výchovy vyžaduje velký politický rozhled, angažovanost a marxistickou principiálnost. Úspěch nemůže přinést uzavřenost a zaměřenost na československé problémy; závisí na internacionální spolupráci v rámci socialistické soustavy.

Helena Pavlincová

O srovnávacím metodologickém experimentu

Úvod

Soustavný rozvoj marxistické sociologie předpokládá i rozvíjení poznávacích nástrojů sociologie, jejích vědeckých metod a technik. Čím bohatší se stává soustava sociologických poznatků a způsobů jejich získávání, tím naléhavěji vystupuje do popředí potřeba rozvoje sociologické metodologie.¹⁾

(1) Rozvoji metod a technik sociologického poznání je věnována řada prací našich i zahraničních autorů. Za základní literaturu v této oblasti považujeme [Jadov 1976; Osipov 1977].

V tomto článku chceme informovat o metodě jednoho experimentu, který v letech 1977–78 připravilo a provedlo metodologické oddělení Ústavu pro výzkum veřejného mínění při Federálním statistickém úřadu v Praze jako součást zkoumání metody standardizovaného rozhovoru ve výzkumu veřejného mínění.

Metodologický výzkum jako specifický článek procesu prověřování a zdokonalování výzkumných metod

Ústav pro výzkum veřejného mínění má několikaletou praxi podloženou zkušeností z provádění výzkumů veřejného mínění metodou standardizovaného rozhovoru, realizovaného prostřednictvím stále tazatelské sítě (viz [Dvořák 1978]). Prověřování a soustavné zdokonalování této metody je jedním z hlavních úkolů metodologického oddělení ÚVVM.

Metodologické oddělení se podílí na provádění všech výzkumů ÚVVM a průběžně vyhodnocuje metodologické poznatky, které z nich získává. Při každém výzkumu veřejného mínění je však metodolog povinen volit takové měřicí nástroje, které zabezpečí získání údajů stejného typu od všech respondentů, nástroje, které vnášejí do zjišťovaných údajů minimální zkreslení. Může tedy vyhodnocovat reakce respondentů na jednotlivé položky dotazníku, nemůže však srovnat tuto reakci s reakcí na jiný nástroj měřící tutéž proměnnou. Takovou možnost poskytuje pouze samostatný metodologický výzkum, metodologický experiment, při němž obsahová část získaných výpovědí není hlavním cílem, ale především nositelem informací o reakci respondentů na různé konstruované měřicí instrumenty.²⁾

Metodologický výzkum, o jehož metodě chceme čtenáře Sociologického časopisu informovat, byl první svého druhu v ÚVVM a měl proto nutně charakter spíše orientační. Snahou výzkumného týmu bylo zformulovat nebo zpřesnit některé metodologické hypotézy a ověřit určité možnosti konstrukce měřících nástrojů. Proto byl výzkum polytematický a relativně extenzivní. Prověřované metodologické hypotézy se týkaly především:

- a) vlivu orientace (uspořádání) škály³⁾ na rozložení odpovědí respondentů,
- b) vlivu velikosti škály (počtu škálových kategorií) na rozložení odpovědí,
- c) rozdílů v rozložení odpovědí při použití škály s neutrální kategorií a bez ní,
- d) rozdílů v rozložení odpovědí na otevřené a polouzavřené otázky.

Kromě toho byly hlouběji zkoumány problémy, které jsou sice předmětem metodologické analýzy v běžných výzkumech ÚVVM, pro jejichž rozbor se však v metodologickém výzkumu otevřel širší prostor. Šlo zejména o tyto otázky:

- e) reprezentativitu výběrového souboru z hlediska pokrytí cílové populace, kontrolovaného prostřednictvím identifikačních znaků (srovnej [Řehák 1978]),
- f) situaci v průběhu výzkumného rozhovoru „tazatel–výzkumník“ (viz [Zich 1976 : 178]),
- g) názory na výzkum veřejného mínění.⁴⁾

Ke zkoumání hlavních problémových okruhů (a) až d)) bylo použito metody srovnávacího experimentu, která je podrobněji popsána níže. Metodě vyhodnocování reprezentativity byl věnován samostatný článek, s nímž se již mohli čtenáři Sociologického časopisu seznámit (viz [Řeháková 1979]). Problematika situace v průběhu rozhovoru a názory na výzkum veřejného mínění byly zkoumány standardními postupy používanými v běžných výzkumech ÚVVM.⁵⁾

(2) Říkáme-li, že obsah výpovědí respondentů je při metodologickém výzkumu především nositelem „metodologické informace“, neznamená to ani v nejmenším, že by jeho analýze neměla být věnována pozornost. Po bedlivém zvážení vlastností jednotlivých položek použitých v dotaznících metodologického výzkumu lze získaná primární data využít k formulaci nových hypotéz pro příští obsahové (rozuměj „ne metodologické“) výzkumy, k doplnění časových řad nebo k doplnění informací z výzkumů probíhajících v témže termínu. Náklady na metodologický experiment se tak vlastně vracejí dvojitou cestou: jednak prostřednictvím prohloubených poznatků o měřicí proceduře, jednak prostřednictvím „doplňkových“ poznatků meritorního charakteru.

(3) V celém článku používáme pojem „škála“ pro soubor uspořádaných odpovědí na jednu otázku, např. soubor odpovědí vyjadřujících míru souhlasu, stupeň spokojenosti apod.

(4) Domníváme se, že názory respondentů na výzkum veřejného mínění ovlivňují jejich odpovědi na nejrůznější otázky. Proto byl tento blok zařazen mezi metodologické problémy.

(5) Jádrem standardní metodiky vyhodnocování empirických dat v ÚVVM je analýza kontingenčních tabulek závislosti zkoumaných znaků na předem stanovených identifikačních znacích a závislosti zkoumaných znaků navzájem.

Klasické uspořádání sociálního experimentu spočívá v porovnání hodnot závislé proměnné v experimentální a v kontrolní skupině. V experimentální skupině působí řízená (experimentální) proměnná, v kontrolní skupině tato proměnná nepůsobí. Ostatní podmínky jsou v obou skupinách stejné.

Pro zkoumání vlivu různých výzkumných nástrojů (měřicích instrumentů) však klasické experimentální schéma není vhodné. Tam, kde nejsou k dispozici údaje získané zcela odlišnou a nezávislou měřicí procedurou (výzkum veřejného mínění je zde typickým příkladem), není aplikace klasického schématu vůbec možná. Kontrolní skupina by totiž nesměla být ovlivněna experimentální proměnnou, v našem případě výzkumným nástrojem, což by ovšem znamenalo, že bychom o názorech v této skupině nezískali žádné údaje.

Pro ověření různých způsobů zjišťování názorů, zejména různých formulací otázek, je nutné použít specifický metodologický experiment. V praxi se k ověřování výzkumného nástroje (otázkou, dotazníkem atp.) poměrně často užívá metody srovnávacího experimentu, někdy též nazývané „štěpení testování“ (Split Ballot).⁶⁾ Organizace takového experimentu odpovídá situaci, kdy sledujeme rozdíly vlivu několika různých hodnot experimentální proměnné, nikoli existenci vlivu této proměnné vůbec.

Příklad: Při zjišťování názorů na spokojenost s rozdělením pracovní doby otázkou: „Řekl byste, že organizace pracovní doby Vám vyhovuje?“ vzniká problém, zda je vhodnější použít jako měřicího instrumentu škály se čtyřmi nebo šesti kategoriemi:

škála „4“

„... velmi vyhovuje
celkem vyhovuje
spíše nevyhovuje
nebo velmi nevyhovuje?“

škála „6“

„... velmi vyhovuje
vyhovuje
spíše vyhovuje
spíše nevyhovuje
nevyhovuje
nebo zcela nevyhovuje?“

Vhodnost uvedených škál může být posuzována podle toho, která z nich vede k menšímu a která k většímu zastoupení extrémních odpovědí. O tom se rozhoduje, jak je v takových případech obvyklé, na základě předvýzkumu. V takové situaci však nelze na jednom, „experimentálním“, souboru vyzkoušet vliv jedné z uvedených škál a na druhém, „kontrolním“, souboru sledovat chování „bez vlivu škály“. Předvýzkum musí být uspořádán tak, že na dva navzájem co nejpodobnější soubory budou působit různé hodnoty experimentální proměnné, kterou je v našem případě typ škály, přesněji řečeno počet škálových kategorií.

Zatímco v klasickém experimentu jsou objektem pozorování

Skupina A	experimentální
Skupina B	kontrolní

a působení proměnné X ve skupině A na nezávisle proměnnou $\tilde{X}$, jsou ve srovnávacím experimentu objektem pozorování skupiny

$A_1, A_2, A_3, \dots, A_n$,

v nichž na závisle proměnnou X po řadě působí jednotlivé hodnoty

$y_1, y_2, y_3, \dots, y_n$

nezávisle proměnné Y . Klasický experiment je de facto speciálním případem srovnávacího experimentu, kde Y je dvouhodnotová proměnná s hodnotami

$y_1 = [X \text{ působí}]$
 $y_2 = [X \text{ nepůsobí}]$.

(6) O metodě srovnávacího experimentu v jiných souvislostech viz [Nowak 1975: 251; Noelle 1968: 162, 272]. Zajímavé příklady praktického použití srovnávacího experimentu jsou uvedeny ve sborníku [Golden 1976: 277] nebo [Kerlinger 1972: 147].

(7) Uvedená otázka a obě varianty škály jsou převzaty z dotazníků metodologického výzkumu ÚVVM.

Při projektování a realizaci srovnávacího experimentu by vždy mělo být zabezpečeno splnění následujících experimentálních podmínek:

1. *Podmínka nezávislosti*: Skupiny $A_1, A_2, A_3, \dots, A_n$ jsou nezávislé, tj. vybrané nezávislými výběrovými postupy.

2. *Podmínka homogenity*: Kromě hodnot experimentální proměnné Y jsou ostatní podmínky ve skupinách $A_1, A_2, A_3, \dots, A_n$ shodné, rozdíly v hodnotách sledované proměnné $\bar{X}$ mohou být tedy způsobeny výhradně rozdílnými hodnotami proměnné Y .

V praxi je exaktní splnění obou podmínek prakticky nemožné. Již to, že výběrové soubory $A_1, A_2, A_3, \dots, A_n$ bývají zpravidla získány prostřednictvím téže tazatelské sítě, vede k oprávněným pochybnostem o jejich dokonalé nezávislosti. Tento nedostatek lze téměř odstranit použitím přesně konstruovaného náhodného výběru. Zaručit splnění podmínky homogenity v plném rozsahu nelze. Je však možné zaručit homogenitu souborů $A_1, A_2, A_3, \dots, A_n$ z hlediska kontrolovaných znaků a současně uspořádat experiment tak, aby porušení podmínky homogenity působilo na získané údaje v co nejmenší míře. K tomu je ovšem třeba využít složitějšího experimentálního plánu, podle něhož bude vliv každé z hodnot nezávisle proměnné $y_i, i = 1, 2, 3, \dots, n$ zkoumán střídavě ve všech skupinách $A_1, A_2, A_3, \dots, A_n$. Konkrétní způsob aplikace takto upraveného experimentálního plánu je popsán v další části článku.

Organizace metodologického výzkumu ÚVVM

V metodologickém výzkumu jsme zvolili experimentální plán se dvěma experimentálními skupinami. V souladu se čtyřmi hlavními problémovými okruhy výzkumu byly definovány čtyři dvojhodnotové nezávislé (experimentální) proměnné, které jsou uvedeny v tabulce 1.

Tabulka 1. Experimentální proměnné metodologického výzkumu ÚVVM

Proměnná	Hodnoty	Interpretace
$Y^{(1)}$	$y_1^{(1)}$ $y_2^{(1)}$	orientace škály souhlas (kladné hodnocení) nesouhlas (záporné hodnocení) nesouhlas (záporné hodnocení) souhlas (kladné hodnocení)
$Y^{(2)}$	$y_1^{(2)}$ $y_2^{(2)}$	počet škálových kategorií škála s k kategoriemi škála s $k + x$ kategoriemi ($x > 0$)
$Y^{(3)}$	$y_1^{(3)}$ $y_2^{(3)}$	existence neutrální kategorie na škále škála s neutrální kategorií škála bez neutrální kategorie
$Y^{(4)}$	$y_1^{(4)}$ $y_2^{(4)}$	druh otázky otevřená otázka polouzavřená otázka

Abychom maximálně omezili vliv porušení podmínky homogenity experimentálních skupin, vytvořili jsme pro každou experimentální proměnnou několik dotazníkových položek (otázek), každou ve dvou formách odpovídajících dvěma hodnotám příslušné proměnné. Náhodně jsme pak jednu formu každé otázky označili symbolem „A“, druhou symbolem „B“. Tímto způsobem vznikly dva dotazníky, A a B, které měly totožný obsah, ale odlišné formálně upravené otázky. Dotazníky A i B byly doplněny otázkami k problémovému okruhu „f“ (situace v průběhu výzkumného rozhovoru „tazatel—respondent“) a „g“ (názory na výzkum veřejného mínění) a kontrolními otázkami, které sloužily k ověření homogenity výběrových souborů z hlediska některých meritorních znaků. Všechny doplněné otázky měly v obou dotaznících stejnou formu.

Z tazatelské sítě ÚVVM jsme náhodně vybrali dvě skupiny tazatelů, které uskutečnily kvótní výběr souborů respondentů. Kvótami byly:

- věk (čtyři věkové skupiny)
- pohlaví
- sociální skupina (čtyři skupiny).

Organizace a složení tazatelské sítě nadto zabezpečily, že jako „tichých“ kvótních znaků mohlo být využito znaků

- území (kraj)
- velikost místa bydliště (šest velikostních skupin obcí).

Na jednom z výběrových souborů bylo provedeno dotazování podle dotazníku A, na druhém podle dotazníku B. Výběrové soubory budeme nadále značit podle toho, jaký dotazník byl pro ně použit.

Homogenita vybraných experimentálních souborů

Experimentální soubor A byl tvořen 1122 respondenty, s nimiž provádělo rozhovory 184 tazatelů, soubor B tvořilo 1111 dotazovaných, s nimiž provádělo rozhovory 185 tazatelů.

Jednotné pokyny platné pro všechny tazatele ÚVVM, uspořádání tazatelské sítě a stanovený kvótní předpis zabezpečily maximální možné přiblížení podmínek experimentu podmínce nezávislosti.

Při vyhodnocování výsledků metodologického experimentu se ukázalo, že soubory A a B jsou homogenní z hlediska výběrového rozložení

- kvótních znaků — věku, pohlaví, sociální skupiny, velikosti místa bydliště a území
- nekontrolovaných (nekvótních) identifikačních znaků — vzdělání, členství v KSČ a rodinného stavu
- vybraných kontrolních (meritorních) proměnných, které byly zjišťovány otázkami formulovanými v obou variantách dotazníku stejně.⁸⁾

Podmínka homogenity ve srovnávacím experimentu zahrnuje kromě požadavků na shodné složení experimentálních skupin také požadavek, aby experiment probíhal v těchto skupinách za stejných „vnějších“ podmínek. Při vyhodnocování empirických údajů jsme zkoumali i tento aspekt experimentu a došli jsme k závěru, že ve výzkumu bylo i v tomto ohledu dosaženo potřebné homogenity. Především byly z hlediska rozložení výše uvedených kvótních a nekvótních identifikačních znaků homogenní oba soubory tazatelů, které se na výzkumu podílely. Kromě toho jsme prověřovali homogenitu souborů A a B z hlediska údajů o situaci v průběhu výzkumného rozhovoru, které tazatelé zaznamenávali na konci každého rozhovoru. Sledovány byly jednak údaje o prostředí, v němž rozhovor probíhal, jednak o době, kdy probíhal. Sledovali jsme také sociální situaci rozhovoru, zejména přítomnost dalších osob při dotazování a jejich zásahy do průběhu rozhovoru. Data získaná ze souborů A a B vykazují ve všech těchto ukazatelích vysoký stupeň shody.

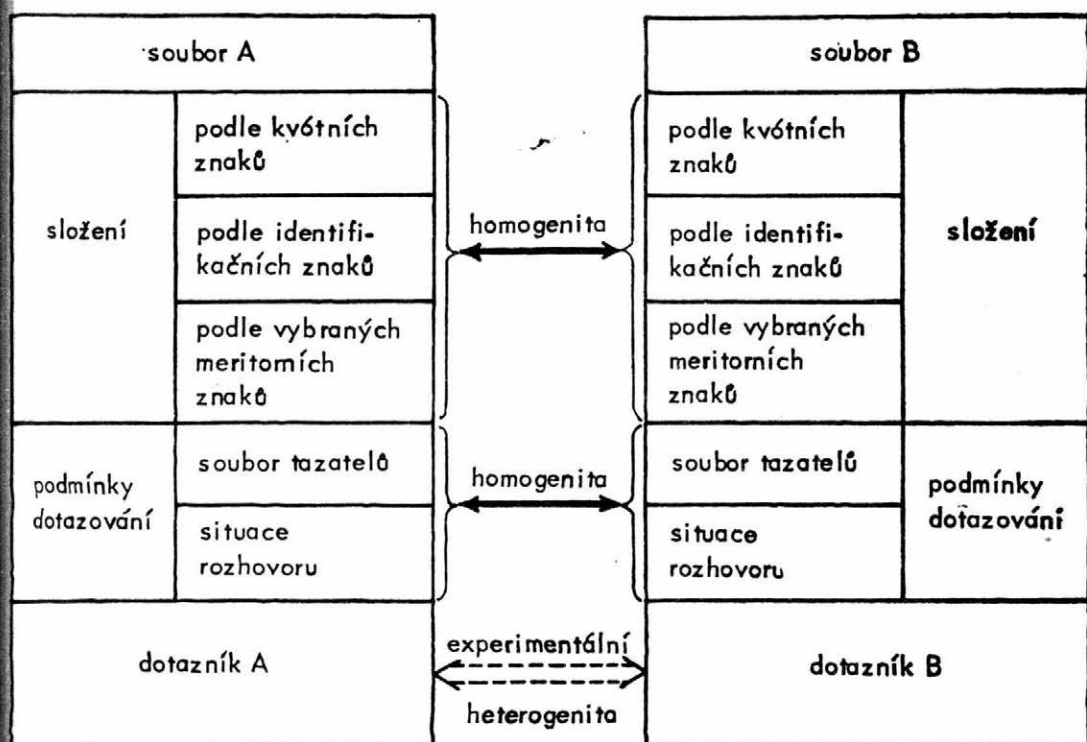
Celou situaci provedeného výzkumu lze znázornit následujícím schématem.

Můžeme konstatovat, že z hlediska cílů metodologického výzkumu byla vedle podmínky nezávislosti poměrně dobře splněna i podmínka homogenity experimentálních skupin. Toto zjištění dovoluje s relativně vysokou pravděpodobností připisovat pozorované rozdíly ve struktuře odpovědí na formálně odlišné otázky právě odlišným formulacím, tedy vlivu hodnot sledovaných metodologických proměnných.

Výsledky získané v rámci metodologického výzkumu mohou být užitečné nejen pro Ústav pro výzkum veřejného mínění, ale i pro teoretickou a praktickou činnost dalších sociologických pracovišť, která využívají metody standardizovaného rozhovoru nebo příbuzných měřících procedur.

Pavel Droňák - Jan Herzmann - Ivan Tomek

(8) Homogenitu souborů jsme statisticky prověřovali χ^2 -testem homogenity výběrových rozložení jednotlivých znaků.

Literatura

- Dvořák, P.: *K práci s tazateli ve výzkumu veřejného mínění*. Sociologický časopis 1978, č. 6.
- Golden, P. M.: *The Research Experience*. Itasca, Illinois, F. E. Peacock Publishers 1976.
- Illner, M.: *K rozboru kategorie indiferentů při výzkumu mínění*. Sociologický časopis 1969, č. 2.
- Jadov, V. A.: *Sociologický výzkum*. Bratislava, Pravda 1976.
- Kerlinger, F. N.: *Základy výzkumu chování*. Praha, Academia 1972.
- Noelle, E.: *Výzkum veřejného mínění*. Praha, Svoboda 1968.
- Nowak, S.: *Metodologie sociologických výzkumů*. Praha, Svoboda 1975.
- Osipov, G. V. a kol.: *Rabočaja kniga sociologa*. Moskva, Nauka 1977.
- Řehák, J.: *K pojmu „reprezentativita“ v sociologických výzkumech*. Sociologický časopis 1978, č. 5.
- Řeháková, B.: *Statistické ověřování reprezentativity: testy dobré shody*. Sociologický časopis 1979, č. 5.
- Zich, F.: *Sociologický výzkum*. Praha, Svoboda 1976.